

Ганна МЕЖЖЕРІНА

Навчально-науковий інститут міжнародного співробітництва та освіти
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
просп. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, Україна
Електронна пошта: anvamel@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8900-577X>

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ТАТАР У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ (БАТИЙ, НОГАЙ, ТЕЛЕБУГА, КОНЧАК, БУРУНДАЙ). 1

У статті досліджено процес концептуалізації образу монголо-татар в Іпатіївському літописі, реконструйовано статичні соціально-етичні портрети монголо-татар («безбожнимъ Татаромъ», «вканьяго Кончака» тощо), з'ясовано семантику і функціонально-прагматичне призначення вжитих щодо татар епітетів-означень. Зіставлено видання XIX ст. та XX ст. Іпатіївського літопису старшої редакції. Виявлено, що складені А. М. Труворовим для видання 1871 р. покажчики «I. Личныхъ именъ», «II. Географической», «III. Предметовъ» у подальшому були або несправедливо проігноровані, або використані без зазначення імені автора. У Галицько-Волинському літописі у складі Іпатіївського літопису за списком 1425 р., у статтях 1224–1283 рр. виявлено узагальнені соціально-етичні портрети татар та індивідуалізовані портрети татарських ханів і воевод, з'ясовано хронологічні рамки використання епітетів-означень у портретах. Моральну оцінку у вигляді епітетів-означень поряд з іменем особи отримав кожний п'ятий воєначальник з названих у літописі, а саме: Батий, Ногай, Телебуга, Кончак, Бурундай. З'ясовано причини появи негативно конотованих давньоруських ад'єктивів *безбожънии*, *безаконънии*, *зълъи*, *нечъстивыи*, *вканънии*, *поганъи*, *проклатъи* в літописних портретах татар. Особлива функція в концептуалізації образу татар належить парним словосполученням *вканънии* і *безаконънии*, *вканънии* і *проклатъи*, *безбожънии* *зълъи*, назвам *моавитяне*, *агаряне*, *измаилтанъ* і порівняльній формулі «*тако свѣрпыи звѣрь*». Доведено, що ключову функцію в концептуалізації образу Телебути в літописі виконує структура повісті про похід Телебути в польські землі. Виявлено генетичні зв'язки між повістю про вбивство кн. Ігоря Ольговича в статті 1147 р., повістю про страту кн. Всеволода Юрійовича в статті 1237 р., повістю про страту кн. Михаїла Чернігівського в статті 1245 р., Повчанням Серапіона Володимирського, «Сказанням про Бориса і Гліба», а також зв'язок між повістю про похід Телебути в польські землі та «Повістю временних літ». З'ясовано, що в Галицько-Волинському літописі йдеться не про двох осіб на ім'я Бурундай, як це зазначено в покажчиках, а про одну. Спростовано припущення про те, що після смерті Болеслава Краківського кн. Лев Данилович у *1280 р. зробив спробу захопити Люблінську землю або м. Краків.

Цитування: Межжеріна Г. Соціально-етичний портрет татар у Галицько-Волинському літописі (Батий, Ногай, Телебуга, Кончак, Бурундай). 1. Мовознавство. 2025. № 5. С. 27–35. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-344-2025-5-003>

Citation: Mezhzherina H. (2025). Sotsialno-etychnyi portret tatar u Halycsko-Volynskomu litopysi (Batyi, Nohai, Telebuha, Konchak, Burundai) [The socio-ethical portrait of the Tartars in the Galician-Volhynian chronicle (Batu, Nogay, Telebuga, Konchak, Burunday)]. 1]. *Movoznavstvo*, (5), 27–35. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-344-2025-5-003>

 Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис, соціально-етичний портрет, давньоруський ад'єктив, монголо-татари, Батий, Ногай, Телебуга, Кончак, Бурундай.

Південноруське літописання Х–ХІІІ ст. представлено Іпатіївським ізводом, найстарший список якого датований 1425 роком. Різничитання наводять за Хлебниковським (ХVІ ст.), Погодинським (ХVІІ ст.), Єрмолаївським (ХVІІІ ст.) списками. Іпатіївський літопис іноді називають Іпатським, орієнтуючись на напис ХVІІ ст. на внутрішній стороні палітурної дошки: «Сія книга Іпатцкого монастиря слуги Тихана Ондрѣва сына Мижуева, и книга Іпатцкого старца Тарасія <...> книга Іпатцкого монастиря лѣтописецъ о княженіи» [Предисловіє къ Іпатіевской... : V].

Перше видання Іпатіївського літопису, підготовлене за рішенням Археографічної Комісії на основі списків кінця ХІV — початку ХV ст., побачило світ в Санкт-Петербурзі в 1843 р. Літописні статті до 1110 р. використані у виданні 1846 р. Лаврентіївського літопису для наведення різничитань. Текст починається зі статті 1111 р., закінчується статтею 1305 р. У кінці видання містяться статті 842–1597 рр. Густинського літопису.

У 1871 р. здійснено оновлене, повніше видання «Лѣтопись по Іпатскому списку», в яке увійшли: 1) «Повість временних літ», 2) Літопис Київської і Південно-Західної Русі (статті 1112–1201 рр.), 3) Літопис Галицько-Волинський (статті 1201–1292 рр.) [Предисловіє... : ІІІ]. Такий поділ літопису зберігається до сьогодні. Після тексту йдуть покажчики «І. Личныхъ именъ», «ІІ. Географической», «ІІІ. Предметовъ», укладені археографом А. М. Труворовим (1819–1896).

Другим (за іншою класифікацією, третім) виданням Іпатіївського літопису вважається підготовлене О. О. Шахматовим видання 1908 р. (ЛІ-1908). За редакцією вченого в Петрограді в 1923 р. вийшло третє видання (надрукована перша половина літопису, текст доведений до 1146 р.); видання 1962 р. є фотокопією тексту 1908 р. У зазначені видання не були включені укладені А. М. Труворовим покажчики, що значно знизило наукову цінність публікацій. Замовчується ім'я А. М. Труворова і в книзі 1975 р. «Муравьева Л. Л., Кузьмина Л. Ф. Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи», і у виданні Іпатіївського літопису 1998 р., куди вона увійшла без змін. Покажчик Л. Л. Муравйовой і Л. Ф. Кузьминой фактично повторює покажчики «І. Личныхъ именъ» і «ІІ. Географической» А. М. Труворова. Наведення літописних дат без переведення в сучасну систему літочислення, заміна літописних написань імен і назв на сучасні, вилучення грецьких відповідників до грецьких географічних назв, не завжди виправдане коригування статусу історичних осіб, посилання не на стовпчики видання, а на аркуші рукопису — усі ці переробки покажчиків А. М. Труворова, на жаль, лише уповільнюють пошук під час роботи з літописом. А що стосується укладеного А. М. Труворовим покажчика «ІІІ. Предметовъ», то він узагалі не потрапив у видання 1998 р.

У «Передмові» до видання 1843 р. зазначено, що друга частина Іпатіївського літопису починається зі статті 1200 р. і називається Волинським, або Галицьким літописом: «У другій частині (стор. 155–226) міститься Літопис про Західно-Руські князівства, відомий під іменем Волинського або Галицького, що доходить до 1292 року» [Предисловіє къ Іпатіевской ... :

VIII]. Окреме видання цієї другої частини літопису вийшло в 1871 р. під назвою «Волинско-Галицкая лѣтопись» (ВГЛ-1871). У «Передмові» до літопису галицький священник, історик, етнограф А. С. Петрушевич обґрунтовує думку про те, що «Волинсько-Галицький Літопис був укладений з кінцем XIII століття на Волині» [Петрушевич : 6]. Запропонована А. С. Петрушевичем назва не прижилася і досить скоро поступилася місцем назві «Галицько-Волинський літопис».

Галицько-Волинський літопис традиційно поділяють на дві частини — Галицьку і Волинську. Галицька частина має назву «Літописець Данила Галицького», відбиває події до середини 1258 р., представлена, за класифікацією М. Ф. Котляра, кількома повістями, а саме: «Початковою Галицькою повістю», «Повістю про збирання Данилом волинської отчини», «Повістю про повернення Данилом галицького стола», «Повістю про “Побоище Батыево”», «Повістю про боротьбу Данила проти ординського ярма». Волинська частина доводить висвітлення подій до 1292 р., поєднує в собі «Літописець Василька Романовича» (у його складі «Повість про Бурундаєву рать», «Повість про стосунки з Литвою»), «Літописець Володимира Васильковича», «Фрагмент Літописця Мстислава Даниловича» [Котляр 2002 : 35–59]. За більшістю параметрів літописна повість не відповідає сучасній жанровій системі, водночас так само, як сучасна повість, вона має однолінійний сюжет, який «переважно акцентований на аналізі одного чи кількох конфліктів, охоплює незначну кількість епізодів» [Повість]. Окремі частини літописної повісті мали яскраво виражені ознаки творів інших жанрів, таких як сказання, проповідь, хроніка, слава, панегірик, нарис тощо, могли бути різноманітними за обсягом (від половини аркуша до ста аркушів). Через контамінацію елементів, складність визначення частки того чи іншого жанру в межах одного змістового літописного фрагмента в науковій літературі здебільшого спостерігається паралельне вживання термінів *повість*, *оповідання*, *житіє*, *сказання*, *оповідь*, *розповідь*, *повісткування*. У статті використовуємо термін *повість* незалежно від того, до якого типу належать повісті, що входять до Галицько-Волинського літопису (повісті княжі, воїнські, побутові, про княжий, боярський розбрат або злочин тощо), і які жанрові ознаки в них переважають.

За жанровими і композиційними особливостями Галицько-Волинський літопис помітно відрізняється від інших літописів і не є хронікою в строгому розумінні. М. Ф. Котляр дійшов висновку про те, що переважно він «складається з окремих світських повістей, з'єднаних між собою пізнішими укладачами і редакторами» [там само : 59]. У дискусії щодо структури літопису П. П. Толочко висловив протилежну, логічнішу, на наш погляд, думку: «Коротко підсумовуючи дослідження Галицько-Волинського літопису XIII ст., слід зазначити, що, незважаючи на жанрову специфічність, яка виражається переважно в повістевій манері викладу подій у Південно-Західній Русі, він являє собою все-таки не літературний, а історичний твір. Навряд чи правомірно стверджувати, що волинські й галицькі книжники навмисно складали повісті, які жили окремим життям і лише згодом зусиллями редакторів-укладачів були об'єднані в послідовну хроніку» [Толочко П. П. 2005 : 346].

Керуючись методом поєднання історико-лінгвістичного аналізу з історико-культурологічним, спробуємо реконструювати статичні соціально-етичні портрети монголо-татар в Іпатіївському літописі за списком 1425 р., з'ясувати семантику вжитих щодо них епітетів-означень, їх функціонально-праг-

матичне призначення в системі концептуалізації образу монголо-татар. Суцільна вибірка з Іпатіївського літопису показала, що повідомлення про воєначальників Золотої Орди наявні не в усьому літописі, а тільки в статтях Галицько-Волинської хроніки і висвітлюють події XIII ст. Виняток становить фрагментарне згадування про татар у вступній частині «Повісті временних літ».

У статті віддаємо перевагу терміну *татари*, але водночас враховуємо, що крім нього в науковій літературі з історії Київської Русі паралельно використовують терміни *монголо-татари*, *татаро-монголи*, *монголи*. Л. В. Войтович зазначив, що «перший термін ввели ще у XIII ст. китайці: *мен-да* — *монголо-татари*. <...> В кінці XIX ст. мовознавці <...> ввели термін “тюрк”. Але новий термін “монголо-тюрки” не вкоренився. Залишився не менш умовний термін *монголо-татари*» [Войтович 2009 : 166]. Про відсутність терміна, який би адекватно відбивав етнічний характер війська Чингісхана, писав британський історик Г. Хойл Говорт, автор фундаментального дослідження «Історія монголів з IX до XIX століття»: «Звернувшись до списку армії Чингісхана, ми виявляємо <...> наявність незначного монгольського елемента в складі Золотої Орди. Він утворював лише сталеве вістря списа, ратище якого складалося з різнорідних елементів. <...> З огляду на це термін “монголи” <...> позначає лише лідерів та верхівку армії. <...> Після деяких вагань я вирішив назвати їх татарами <...> Використовуючи цю назву, слід пам’ятати, <...> що власне татари були іншою расою, імовірно тунгуського походження, і ми вживаємо її в цьому випадку лише тому, що вона так широко поширена як назва підданих Батия» [Howorth : 36–37]. У Галицько-Волинському літописі етнонім *монголи* відсутній. Хроністи використовують запозичену з тюркських мов назву *татары*, яка в ті часи, очевидно, поєднувала кілька значень — ‘татари’, ‘жителі країни на північ від Китаю’, ‘монголи’, Про що свідчить семантика відповідних лексем у тюркських мовах: «тат. *tatar* “татарин”, тур. *tatar*, монг. *tatar*, чув. *tatar* “тс.”, чаг. *tatar* “жителі країни на північ від Китаю”, дтюрк. *tatar* “монгол”» (ЕСУМ, 5 : 527). Відомості про те, як у Київській Русі називали кочовий народ, який 1224 р. несподівано з’явився на кордоні країни, збереглися в Густинському літописі XVII ст., куди були перенесені зі старших літописів: «Прийде бо в сіа наша страны нѣкій гадовитый варварский народ, в нашей странѣ неслыханый, г(а)големый Татаре» (*1224, ГустЛ : арк. 205 зв.). Літопис «швидше за все, створено у Києві протягом другої половини 1620-х рр. — першої половини 1630-х рр.» [Толочко О. П. : СXXXVI]; першим за значенням джерелом літопису був Іпатіївський літопис, особливо його Хлебниковський і Погодинський списки [там само : CLVII]. Показово, що в Іпатіївському літописі перші згадки про татар також датовані 1224 р.

Узагальнені портрети. Узагальнені соціально-етичні портрети монголо-татар наявні в Галицько-Волинському літописі в статтях 1224–1259 рр. Найчастіше літописці використовували епітет-означення *безбожьныи*:

«противоу ино||племенныхъ азыкъ . *безбожьныхъ* Татаровъ» (*1238, ЛИ-1908 : арк. 264–264 зв.), «видѣ множество бѣжащи(х) . ѿ *безбожьны(х) Татарь*» (*1240, там само : арк. 265 зв.), «предѣ *безбожьными* Татары» (там само), «и бы(с) тоу дондеже вѣсть приа . тако сошли соуть и землѣ Роуское. *безбожьныи*» (там само), «вдержалъ бо бѣаше Б(ог)ъ . ѿ *безбожьны(х) Татарь*» (там само : арк. 266), «противоу *безбожьнымъ* Татаромъ» (*1259, там само : арк. 282).

Аналіз показав, що слово *безбожьными* перестало використовуватися тільки в прямому значенні 'який не вірить у Бога або сповідує чужу віру' задовго до прийняття християнства східними слов'янами. Із синкретичним значенням 'який не вірить у Бога, не є християнином або сповідує чужу віру; надзвичайно жорстокий; який не боїться Бога у своїх зlodіяннях' д.-рус. *безбожьными* засвідчене в «Повісті временних літ» у статті 866 р.: «много убиство хр(с)тианаомъ створиша <...> и *безъбожьныхъ* Руси корабла смате» (*866, ЛІ-1908 : арк. 9).

Іноді татари виступають під назвами *моавитяне, агаряне, измаилтанъ*:

«*безбожьнии Моавитане . рекомы||и Татаръве*» (*1224, там само : арк. 251 зв.–252), «Придоша *безбожьнии Измаилтанъ* преже бившеса со князи Роускими на Калкохъ <...> взаша гра(д) Рязанъ копьемъ <...> и всю землю избиша и не пощадиша втрочать . до соущихъ млека <...> *безбожьны(х) Агаранъ* приходъ» (*1237, там само : арк. 263; у цьому контексті «безбожьнии Измаилтанъ» — воїни Чингісхана, «безбожьнии Агаранъ» — орда Батія, внука Чингісхана).

У загальному плані назви *моавитяне, агаряне, измаилтанъ* означають 'язичник, іновірний; той, хто творить зло; поганій; нерозвинутий у культурному відношенні; неосвічений; варварський'. Поява цих назв у літописі свідчить про те, що для представників релігійної і світської еліти вони були сповнені глибоким смислом, викликали певні алузії та асоціації. Стародавні язичницькі племена моавитян, агарян, ізмаїльтян згадуються в Біблії: «чинили зло в Господніх очах, і служили <...> богам *моавським* <...> І покинули вони Господа, і не служили Йому» (КнСудд, 6 : 10), «провадили війну з *агарянами*» (КнІХрон, 5 : 10), «дайте мені кожен носову сережку зо своєї здобичі, бо в них, мідіянітян, були золоті носові сережки, бо *ізмаїльтяни* вони» (КнСудд, 8 : 24). Досліджуючи давньоруське літописання в період монголо-татарського завоювання, В. І. Стависький виявив, що «в Київському літопису 1239–1240 рр. нашість монголо-татар на Руську землю трактувалося в руслі християнського провіденціалізму і базувалося на "Одкровенні" Мефодія Патарського, в якому знярядям божого провидіння виступали племена "ізмаїльтян"» [Стависький : 68].

Епітет-означення *безбожьными* в узагальнених портретах татар ужитий дев'ять разів, тоді як ад'єктиви *беззаконьными, нечъстивыми, погаными* використані лише один раз:

«*друзии же изомроша в селъхъ . вышедше из городовъ . по ѿшествии беззаконьныхъ Агаранъ*» (*1283, ЛІ-1908, арк. 296 зв.), «Митрофанъ еп(с)пъ . начать гл(агола)ти со слезами ко всимъ . чада не оубоимса . в прельщъныи ѿ *неч(с)тивы(х)*» (*1237, там само : арк. 263 зв.), «и еще бо блъшетъ не слышалъ прихода *поганыхъ* Татаръ на Кыевъ» (*1240, там само : арк. 265).

Індивідуалізовані портрети. У Галицько-Волинському літописі на арк. 253–297 зв. у статтях 1224–1287 рр. виявлено імена татарських воєначальників. Серед них шість ханів: Алгуй («и Алгоуеви с нимъ»), Батий («Батии воротилъса»), Менгу-Тимур («ко великомуу ц(с)рви . Меньгоутимереви»), Ногай («Ногаи же»), Телебуга («Телебоуга . поиде»), Чингіс («Чаногизъ кано»). Імен воєвод значно більше: Баймур («Баимоуръ же приѣхавъ»), богатирі Маноман, Балай, Себедяй, Бурундай («два богатырѧ <...> Манъмана . и Балаа», «Себѣдѧи богатоуръ . и Боуроунѣдаии богатырѧ»), Урдюй, Баі-

дар, Бірюй, Каідан, Бечак, Менгу-Хан, Куюк («Оурдю . и Баидарь . Бирюи Каидань . Бечакъ . и Меньгоу . и Кююкъ»), Козей, Кончак, Кубатан («Кончака . и Козьѣа . и Коубатана»), Мамшей («воеводуо с ними Мамъшѣа»), Куремса («Коуремьса приде»), Могучей («Приславшоу же Могоучѣеви . посольство свои»), Ягурчин («и гагоурчина с ними воеводуо»). Соціально-етичну оцінку у вигляді епітетів-означень отримали лише п'ять воєначальників — Батий, Ногай, Телебуга, Кончак, Бурундай.

Наявність оцінних ад'єктивів поряд з іменами зазначених татар — безцінний матеріал, який можна знайти саме в Іпатіївському літописі. Взагалі не згадуються в Лаврентіївському літописі Бурундай і Кончак, у Новгородському першому літописі — Бурундай, Кончак і Телебуга. Епітетів-означень у Лаврентіївському літописі немає поряд з іменами Батія, Ногая і Телебуги, у Новгородському першому літописі — поряд з іменем Ногая. Опис подій у Радзивілівському літописі доведений до 1214 р., і тому про вторгнення татар у літописі взагалі не йдеться.

Батий. В Іпатіївському літописі ім'я ординського хана Батія (монг. Бат, Бату) збереглося в написанні *Батыи*: «взяша *Батыи* Киевъ» (вступна частина, ЛИ-1908 : арк. 2 зв.), «*Батыи* же взѣ городъ» (*1237, там само : арк. 264), «Приде *Батыи* Кыевоу» (там само : арк. 264 зв.), «*Батыи* воротилъса» (*1243, там само : арк. 267 зв.), «*Батыи* всю землю Роускоюю поима» (*1259, там само : арк. 281 зв.) тощо.

Два використання щодо Батія високочастотної в пам'ятках XI–XIII ст. лексеми *нечъстивыи* у функції іменника зі значенням 'нечестивець, безбожний, безвірницький, невірний, неправедний, нехристиянин' наявні в літописних статтях 1237 і 1240 рр.: «еп(с)поу же прп(д)бномоу во црквь оубѣгшоу . со кнагинею и с дѣтми . и повѣлѣ *неч(с)тивыи* вгнѣмъ зажещи» (*1237, там само : арк. 263 зв.), «види бо землю гибноущоу Роускоюю . ѿ *неч(с)тваго*» (*1240, там само : арк. 265 зв.). Давньоруське *нечъстивыи* входить до складу словотвірного гнізда лексем XI–XIII ст. з коренем *-чъст-*: *нечъствовати* 'бути безбожним, нечестивим' (XI ст.), *нечъстовати* 'те саме' (XI ст.), *нечъстиѣ* 'безчестя' (XI ст.), *нечъстивѣ* 'те саме' (XII ст.), *нечъстивыи* 'нечестивий' (XI–XIII ст.), *нечъсть* 'неблагочестя, безбожництво' (XI ст.) (Срезн., 2 : стп. 442). Зазначені лексеми утворені як кальки з давньогрецької, їх найдавніші використання засвідчені в Мінеях 1096–1097 рр., Ізборнику 1073 р., Ізборнику 1076 р., Пандектах Антіоха XI ст.

У статті 1147 р. в оповіді про жахливе вбивство в Києві київського кн. Ігоря Ольговича літописець порівняв убивць з дикими звірами: «вни же оутрѣмиша(с) на нь . *ѣако звѣръе свѣръпши*» (*1147, ЛИ-1908 : арк. 128 зв.). Удруге ця фраза була використана в літописній статті 1237 р. На початку лютого *1237 р. військо Батія взяло в облогу головне місто Північно-Східної Русі — м. Володимир (Володимир-на-Клязьмі, Володимир Заліський). Великий князь Юрій Всеволодович шукав допомоги, а в місті залишив своїх синів Всеволода і Мстислава. Намагаючись врятувати місто, молодий князь Всеволод з малою дружиною вийшов за стіни міста зі щедрими дарами і одразу ж за наказом Батія був убитий. В емоційному описі трагічної події усталене словосполучення «*ѣако свѣръпши звѣръ*» виступає у функції семантичного інтенсифікатора ознаки 'жорстокий': «Батыеви же стоѣащоу оу гра(д) <...> Тотаромъ же пороки градъ быоушемъ . стрѣлами бещисла стрѣлающимъ <...> Всеволодъ <...> несѣ со собою дары многии . надѣаше бо сѣ ѿ него животь пригати . внь же *ѣако свѣръпши звѣръ* . не пощади оуности его . велѣ предѣ

собою зарѣзати» (*1237, ЛИ-1908 : арк. 263 зв.). Втретє літописець використав зазначену формулу також щодо Батия, а саме в «Повісті про Михаїла Чернігівського» під 1245 р., де йдеться про наказ Батия стратити князя: «Михаиль <...> еха Батыеви проса волости своее ѿ него . Батыеви же рекшоу поклониса в(те)ць нашихъ законоу . Михаиль же ѿвѣща <...> твоемоу б(ог)онеч(с)тивомоу повелению не кланяемьса . Батыи же **яко свѣрпыи звѣрь** . возъѣариса . повелѣ заклати» (*1245, там само : арк. 267 зв.). Очевидно синтагма «внъ же **яко свѣрпыи звѣрь** . не пощади оуности его . велѣ предъ собою зарѣзати» була перенесена з невеликими скороченнями з літописної статті 1237 р. в статтю 1245 р.: «Батыи же **яко свѣрпыи звѣрь** . возъѣариса . повелѣ заклати».

У Повчанні «Про кари божі і про раті» філософ, церковний діяч, архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон Володимирський († 1275) описав жорстокість монголо-татар, свідком якої і сам був: «**ТОГДА НАВЕДЕ НА НА ЯЗЫКЪ НЕМА(С)ТВЪТЪ, ЯЗЫКЪ ЛЮТЪТЪ, ЯЗЫКЪ НЕ ЦАДАЦЪ КРАСЫ ОУНЫ, НЕМОЦИ СТАРЕЦЪ, МЛАДОСТИ ДѢТНИЙ**» (XIII, сп. XIV, СерапВ-Казн : 8). Синтагма зі статті 1237 р. Галицько-Волинського літопису виявляє певний збіг з наведеною синтагмою: «не пощади оуности его» (*1237, ЛИ-1908 : арк. 263 зв.) — «**НЕ ЦАДАЦЪ КРАСЫ ОУНЫ**» (XIII, сп. XIV, СерапВ-Казн : 8).

В оповідах про загибель князів Ігоря Ольговича (*1147 р.), Всеволода Юрійовича (*1237 р.), Михаїла Чернігівського (*1245 р.), зокрема в зіставленнях (1) вбивці св. кн. Ігоря — «звѣрьє свѣрпыи» і (2) Батый — «свѣрпыи звѣрь» простежується орієнтація на «Сказання про Бориса і Гліба», де наявна чітка паралель вбивці св. кн. Гліба — «свѣрпыи звѣри»:

«**яко же се свѣрпыи звѣриє** нападаша» (к. XI, сп. XIV, СильвСкБГ : 83), «зълыа него слугы <...> **свѣрна звѣри** д(у)шю имущю» (там само : 82), «посълании отъ с(вя)топѣлка . зълыа него слоугы . **свѣрна звѣри** душо изимающе» (сп. XII, УспСкБГ : 128), «**яко же оубо свѣрпыи звѣриє** тако въсхытиша него» (там само : 129).

Словосполучення *свѣрпыи звѣрь* є близьким, але не ідентичним словосполученню *лютыи звѣрь*, яке в пам'ятках XI–XIII ст. трапляється переважно в прямому значенні 'небезпечний хижак (ведмідь, лев, вовк тощо)'. В. В. Німчук висловив припущення про те, що «на основі давньоруської сполуки на позначення великого хижака *лютыи звѣрь* в українських говірках у слів *звір*, *звірина* сформувалося значення "вовк"» [Німчук : 172]. У «Києво-Печерському патерику» словосполучення *лютыи* і *свѣрпыи* засвідчене в уживанні щодо людини: «И паки ратникъ діаволь въздвизаетъ бурю на преподобныа обрѣтаетъ нѣкогого от княжихъ свѣтниківъ, *лота* и *свѣрна*, и неподобна нравом и дѣломъ и всею злобою» (XII, сп. 1462, КПеч.П. : 168).

Ногай. Літопис містить соціально-етичний портрет Ногая — темника Золотої Орди, праправнука Чингісхана. Вперше Ногай згадується в літописі під 1277 р., востаннє — під 1284 р.: «Присла <...> Ногаи послы» (*1277, ЛИ-1908, арк. 291), «По ѿшествии <...> Ногаевѣ» (*1284, там само : арк. 297). З кінця 1260-х рр. і до смерті в 1282 р. внук Батия ординський хан Менгу-Тимур був володарем Золотої Орди, він «підтвердив надані попередниками пільги правосл. церкви. Кілька разів власним авторитетом гасив внутр. конфлікти Владимиро-Суздальського князівства. 1275 надав військ. допомогу галицькому кн. Леву Даниловичу під час походу на Литву» [Немировський 2021а]. Г. Ю. Івакін зазначив, що Ногай перебрав на себе частину влади ще

за життя Менгу-Тимура: «Після смерті хана Менгу-Тимура темник Ногай виступив у ролі повністю самостійного правителя й у Золотій Орді фактично встановилося двовладдя. Владі Ногая ще з 70-х років повністю належала західна частина Золотої Орди — від Дунаю до Дніпро-Донського межиріччя. Літописи називали його “царем”. <...> Від улуса Ногая безпосередньо залежали галицько-волинські землі й, вірогідно, Наддніпрянщина» [Івакін]. У літописних статтях 1277, 1280, 1282, 1283 рр. хроніст п'ять разів ужив щодо Ногая д.-рус. *иканьнии*, *тричі* — *безаконьнии*, один раз — *проклатьии*.

У статтях 1277 і 1282 рр. щодо Ногая використане словосполучення *иканьнии* і *безаконьнии*. Як засвідчено в літописній статті, *1277 р. Ногай надіслав послів до галицьких князів Лева Даниловича, Мстислава Даниловича, Володимира Васильковича: «Присла *иканьнии* і *безаконьнии* Ногаи послы своѧ с грамотами» (*1277, ЛИ-1908 : арк. 291). Ногай отримав негативний коментар у вигляді епітетів-означень *иканьнии* і *безаконьнии*, хоча він не зашкодив князям, більше того — надав військо з воєводою для походу на Литву: «всегда мь жалоуете на Литвоу . все же вы даль есмь рать . и воєводоу с ними Мамьшѧ . поидете же с ни(м) . || на вороги своѧ» (там само : арк. 290–291 зв.). Оскільки до цього повідомлення в літописі немає навіть згадки про Ногая, залишається лише припустити, що до *1277 р. Ногай скоїв чимало зла.

Повідомляючи про вторгнення ординців Ногая і Телебуги в угорські землі, літописець знову використав словосполучення *иканьнии* і *безаконьнии*:

«бы(с) идоушоу *иканьномоу* и *безаконьномоу* Ногаеви . и Телебоузѧ с нимь воєвошима землю Оугорьскооу» (*1282, там само : арк. 295 зв.), «Пришедшоу *иканьномоу* и *безаконьномоу* Ногаеви . Телебоузѧ с нимь на Оугры в силѧ тжыцѧ во бещисленомѧ множьствѧ . вѣлѧша же с собою поити . Роускимѧ княземѧ . Лвови Мстиславоу . Володимѧроу . Юрѧи Лвовичѧ» (там само : арк. 294 зв.).

Уточнення «вѣлѧша же с собою поити . Роускимѧ княземѧ» і використання щодо Ногая епітетів-означень *иканьнии* і *безаконьнии* свідчить не тільки про небажання Лева і Мстислава Даниловичів, Володимира Васильковича, Юрія Львовича втручатися в збройний конфлікт з угорською знаттю, а й про намагання князів певним чином виправдати своє союзництво з ординцями.

Лев Данилович неодноразово користався допомогою Ногая в скрутні часи, «став його васалом і з допомогою Ногая приборкав як своїх братів, так і сусідів» [Войтович 2015 : 77]. Після смерті Болеслава V Сором'язливого князь Лев претендував на краківський престол, а не здобувши його, звернувся до Ногая: «Левѧ восхотѧ собѧ части (собѧ) в землѧ Ладьской <...> еха к Ногаеви *иканьномоу* *проклатомоу* . помочи собѧ просѧ» (*1280, ЛИ-1908 : арк. 292 зв.). І знову ж, незважаючи на те, що Ногай допоміг князю (дав воєвод Кончака, Козея і Кубатана, і «Левѧ радѧ поиде с Татары»), поряд з його іменем літописець використав негативно конотовані епітети-означення *иканьнии* і *проклатьии*.

У статті 1283 р. йдеться про події 1287 р., коли хан Телебуга ініціював третє вторгнення татар у Польщу, а Ногай взяв участь у поході: «Ногаи же *иканьнии* не иде с Телебоугоу в Ляхы . вдиною дорогою . зане бы(с) межѧ има нелюбье велико . но иде своєю дорогою . на Перемышль . пришедшоу же емоу к городоу Краковоу» (*1283, там само : арк. 296 зв.). Хоч організатором військового походу був хан Телебуга, негативну оцінку знову отримав Ногай.

Критика Ногая в літописі, негативні епітети-означення поряд з його іменем могли бути спричинені сукупністю декількох факторів, серед яких передусім те, що галицькі і волинські князі повністю залежали від Ногая як від завойовника, незважаючи на «союзницькі стосунки» з ним. Але, гадаємо, саме ці «союзницькі стосунки» з Ногаєм (численні звернення Лева Даниловича до нього по допомогу, спільні військові походи Ногая, князів Лева, Мстислава, Володимира, Юрія на Литву, Угорщину, Польщу) ставили під сумнів політичну і моральну репутацію князів. Цілком очевидно, що «непорозуміння, які виникали між ними, вели до дезінтеграції держави. Особливо шкідливими були військові авантюри Лева, котрий <...> часто спирався на татарську силу. Все це разом узятє робило Руське королівство все більш залежним від татар» [Якубович, Кралюк, Щепанський : 85]. Перекладаючи всю провину на Ногая, який змушував князів до походів у сусідні держави і якому неможливо було протистояти, хроніст певною мірою зберігав моральне обличчя зазначених князів.

За нашими даними, парні словосполучення *вканьными и безаконьными* і *вканьными и проклятыми* засвідчені тільки в Галицько-Волинському літописі, де використані в соціально-етичних портретах Ногая та портретах рязанського боярина Остафія Костянтиновича, який воював на боці Литви: «Идоша Литва на Лахы . воевать <...> и СѸстафьи Костантиновича . с ними *вканьными* и *безаконьными* бе бо забѣгль из Рязаня» (*1262, ЛИ-1908 : арк. 285), «СѸс(т)афья оуби . *вканьного проклятого . безаконьного*» (*1264, там само : арк. 287). Вважаємо, що використані в статтях 1262–1282 рр. парні словосполучення *вканьными* і *безаконьными* та *вканьными* і *проклятыми* є ознакою індивідуальної манери письма і вказують на те, що статті цього періоду належать перу одного літописця.

(Закінчення статті див. у наступному номері журналу)